

97573

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

II. DİN ŞÛRASI
TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ
(23 - 27 KASIM 1998)

(I)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	97573
Tas. No:	297.004 DİN. 3

ANKARA-2003

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 584
İlmi Eserler / 93

Tashih

Abdil AKTAŞ
Mustafa KAYA
Yusuf APAYDIN
Ali Osman PARLAK

Dizgi

Mehmet KARADAŞ
Hasan EKİNCİ
Hüseyin DİL

Grafik

Recep KAYA

Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Mat. Tic. İşl.
Tel: (0.312) 354 91 24

2003-06-Y-0003-584
ISBN: Tk.No: 975-19-3325-0
ISBN: 975-19-3326-9

© Diyanet İşleri Başkanlığı

Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı
Derleme ve yayım Şubesi Müdürlüğü
Tel: (0.312) 295 73 06 - 295 72 75

AKIL ve VAHİY

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Yenilenmek için önce yeni bir anlayış ve bu anlayışın yaygınlaşmasına ihtiyaç vardır. Bu hususta takip edilecek yol akli akılcıların çıkardığı seviyeye çıkarmak ve ona vermiş oldukları değeri vermektir.

A- Aklın iki vazifesi veya fonksiyonu vardır: Birinci vazifesi anlamaktır. Aklın anlama aleti olduğu lafızcılar ve zahiriler sözlerin sözlük manasına bağlı kalanlar tarafından da kabul edilmektedir. Akılcılar ve lafızcılar bunda ittifak halinde iseler de lafızcılarında içinde ileri giden ve akli daha dar anlamda kullananlar da bulunmaktadır. Benu Kureyza olayında her iki taraf da akli kullanmış, ama biri sade lafızdan anladığı ile yetinmiş ve akli anlamak için bir alet kabul etmiştir. Buna maddî bir misal vermek gerekirse, maşa ile koru tutmayı verebiliriz. Maşa ile yalnız ateş tutulur. Başka bir şey tutulmaz. Maşa ateş almada kullanılır. Ama akılcı olan şöyle muhakeme yürütür. Niçin maşa ile ateşi tutuyoruz? Elimiz yanmasın ve zarar görmesin diye değil mi? O halde bir şeyi elle tutmamak istersek, maşayı ve maşa gibi bir alet kullanırız. Buna göre, elimizi şekere sürmek istemezsek gene maşa kullanmalıyız. Buna şeker maşası denmeli, pasta maşası, doktorun yarayı pansuman ederken pamuğu koyup almakta cımbız kullanması, kaşık, çatal kullanmak da maşa kavramı ve sebebine dayanır. Maşa kullanmanın sebebini bulunca, maşanın çeşitlerini bulmak, icat etmek mümkündür. Sebebi, elle tutup kaldırmak istemediğimiz bir şeyi maşa gibi bir aletle kaldırmamız doğru olur.

İşte akılcılar, böyle düşünür ve çeşitli maşalar icat ederler. Çünkü maşanın vazifesini tahlil etmiş ve sebebini, yapılışını, hikmetini ve gayesini keşfetmişlerdir. Lafızcılarında, bu misaldeki tutumu maşanın yalnız ateşte kullanıldığını görmüş olmalarından ötürü başka maşa anlamaya gitmemişlerdir. Bunların içinde çatal ve kaşık kullanmayanları var, bu daha aşırı bir zihniyete sahip olmalarındandır. Çatal ve kaşık kullananların akılcılar tarafından olmaları gerekmez. Kur'an ve hadisi anlamakta akılcı bir yol takip edilmesi gereğini duyanların, hâlâ İslam dünyasında varlıklarından şahsetmek imkânsız gibidir. Ancak lafızcılarında anladığı gibi insan ateş almak isterse, elinin yanmaması için maşa kullanır. Başka bir şey anlamazlar. Bu kadar anlayış onlara yeter. Dinin naslarını (Kur'an ve hadis metinlerini) de ancak bu kadar anlatırlar ve bu onlara göre hem kendilerine, hem dünyaya yeter.

Aklın maşa gibi bir alet olması, alete ihtiyaç olmadığı zaman orada ihtiyaç olmadığı ortaya koymaktadır. Lafızcılarında akli anlayışı ve onu bir anlama aleti kabul etmelerine Suriyeli Selefiye mezhebine mensup bir alimle yaptığım münakaşada ona dedim ki: Ak-

lın bir anlama aleti olarak sizce kabul edilmiş olması, bizim için kâfi bir delil teşkil eder. Madem ki akıl metni ve ilaveyi anlayacak ve anlama salahiyeti sadece onundur. Herkes istediği gibi anlamakta serbest demek olur. Buna cevap vermedi. Çünkü aklın anlayışını sınırlayacak esaslarda da ihtilaf çıkacaktır. Buna rağmen lafızcılar -ki bunların içinde, Hadisçiler, Selefiye, Zahiriler, Mezhepçiler, mezhep taklitçileri, mükallitleri bulunmaktadır, akli sadece lafzın taşıdığı lügat manasını anlamakta kullanırlar ve bunda ısrar ederler. Lafızcılar kendi aralarında farklılıklar gösterirler, hepsi aynı tutum ve mezhep halinde değillerdir. Ancak birleştikleri nokta, anlattığımız gibi akli sadece bir anlama aleti görmelerindedir. Onlara göre akıl hüküm veremez, hüküm çıkarır. Akılcılar, aklın bu hüküm çıkarmasını bile yeterli görmektedir. Bu da lafızcıların hoşuna gitmez. Batıcılarımız da böyle değil mi?

B- Aklın ikinci görevi ve fonksiyonu müstakilen hüküm vermek, bilinenden bilinmeyen elde etmek (istidlal) ve tahlil etmektir. Akılcılar, aklın bu anlamında lafızcılardan ayrılırlar. Lafızcılar nerede ise akli bu şekilde müstakillen hüküm vermekte kullananları da tekfir edecek tutuma gireceklerdir. Böyle bir yola girmiş olanlarına rastlamak da mümkündür. Canlı bir misal vermekle bunu biraz daha açıklığa kavuşturmak lazımdır. Mesela, Hanefiler ve Hanbeliler "istihsan"ın şerf bir delil olduğunu kabul etmiş, diğerleri kabul etmemiştir. İmam Şafii demiştir ki: "Kim istihsan ile hükmederse şeriat koymuş olur."¹ Oysa şeriat koymak Allah'a aittir. Şeriat koyan Allah'lık yapıyor anlamını veriyorlar. Reyhani bunu şöyle izah etmiştir: "Şeriat olmadan kendisi şeriat koymuş olur."²

İstihsan'ın tarifinde: "a- Müctehidin zihninde hasıl olan bir mana olup, delilini bulmak zor olan bir oluşumdur. b- Bir kıyastan daha kuvvetli başka bir kıyasa gitmektir. c- İnsanların menfaati için delilin gösterdiği hükmü bırakıp, âdet ve örf'e başvurmaktır" denmiştir.³

(a) Bendindeki tarifte geçen "müctehidin zihninde hasıl olan" ifadesinde kastedilen manadan, "müctehidin zihninde kesin olduğu sabit olan" manası kastedilirse, ona uyması farz olur, bu ittifakla kabul edilir. Eğer müctehit şüphede ve mütereddid ise ittifakla kabul edilmez.⁴

Kısaca tarifine ve şartına değindiğimiz "istihsan" budur. İmam Şafii, istihsan batıldır ve şeriat koymaktır, demiştir.⁵ İmam Şafii de İmam Azam gibi akılcılar grubundandır. Ama akılcılar da kendi aralarında ihtilaf halinde olmakla beraber, akla lafızcılardan daha çok önem verir ve ona yorum yapma hakkını tanırlar. Akılcıların zirvesinde zamanına göre İmam Azam'ı koyarsak, daha alt seviyede de İmam Şafii'yi koyabiliriz. Herkesin bildiği bir misali her ikisinin görüşüne göre anlatalım. Kur'an-ı Kerim'de "evlâmes-tumu'n-Nisâe"⁶ ayetinde İmam Azam "mulâmese"yi cinsi münasebette bulunma mana-

1. Seyfudin Âmidî, *İhkâmu'l-Ahkâm*, III/136; İmam Şevkânî, *Irşâdu'l-Fuhûl*, 211.

2. Şevkânî a.g.y.

3. Şevkânî a.g.y.

4. Şevkânî a.g.y.

5. Şevkânî a.g.y. İstihsanın bâtil olduğuna dâir İmam Şafii'nin fikirlerini *el-Umm* adlı eserinin VII/267-277 sayfalarında ve *Usulul-fıkha dair "er Risale"* adlı eserinin istihsan bölümünde bulabiliriz.

6. Mâide 6. Ebu Bekir Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 1/369 vd; 1. Şafii, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 1/46.

sına aldığı halde, İmam Şafii sadece “dokunma” manasında anlamıştır. Bunun için Hanefilere göre kadına elle dokunmakla abdest bozulmadığı halde, Şafiilere göre elle kadına dokunmakla abdest bozulur. Bunun için yaptığım yeni Kur’an tercümesinde İmam Azam’ın görüşüne göre “Kadınlarla dokunmuşsanız”⁷ manasını verdim. Abdullah Yusuf Ali ve M. Taquid-Din al-Hilali ile M. Khan da İngiliz ve Kur’an tercümesinde bu manayı vermişlerdir.⁸ Biz de bu mananın doğru olduğuna inanıyoruz. Ama başka tercümelelerde İmam Şafii’nin görüşüne göre “dokunursanız” manası verilmiş ki, bize göre bu mana yanlıştır. Burada görüldüğü gibi akıl yürütülecek olursa “mülâmaese”nin cinsi münasebet anlamında olması kelimenin yapısına ve sigasına daha uygun düşmektedir. “Mülâmaese” kelimesinin dokunma anlamında “lems” olarak okunması söz konusu ise de aslında her ikisinde de cinsi münasebet anlamına alınması hükmün tatbikat sahasını daraltıp kısaltacağı için müslümanların lehine olması söz konusudur. Ciddi düşünülecek olursa, kadına el ile dokunma ile abdestin bozulmasının bir hikmetinin bulunduğunu anlamak güçtür. Lafzın dışında her imam da ayrıca sahibinin anlayışlarına ve fikirlerine dayanmış bulunmaktadır. Önce lafızda ihtilaf çıkmış olup, sonra her biri başka delil getirme yönüne gitmiştir. Konumuz sadece aradaki farkı gösterip, meseleyi tafsilatı ile incelemek olmadığı için fazla teferruat gitmeyeceğiz. “Lems” tek tarafın dokunması, “mülâmaese” ise iki tarafın birbirine dokunması ve bir tarafın baskın olması anlamını verir. “Mülâmaese”nin dokuşmak, dokuşturmak olarak Türkçe’ye tercüme edilmesi kelimenin kök anlamına uygun düşer.

Ayet-i Kerimedeki bir lafzın anlaşılmasında bu ihtilif gösteriyor ki, akla sadece anlama hakkı ve salahiyeti tanınmış olsa bile akıl çok iş yapabilir. Lafızcıların içinde bazı hususlarda akla, anlamada tam hak ve salahiyet vermeyenler de bulunmaktadır. Biz bundan dolayı yukarıda ki sözümüzü söylemiş ve akla anlama hakkının verilmesi bile çoğu kez yeter demiş olmamız, bu ayetteki gibi ihtilafı anlayışların bulunduğu dayandırmaktadır.

Aklın müstakilen hüküm vermesi meselesini biraz daha açıklığa kavuşturmak doğru olur. Kur’an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin dışında kalan meselelerin hükmünü öğrenmek için kaynak sadece akıldır. Akıl bu hususta serbest ve müstakil kalmaktadır. İslam akla bu salahiyeti ve hakkı vermiştir. Büyük İmam ve müçtehitler aklın bu görevini ve fonksiyonunu kabul etmişlerdir. Akıl, Kur’an ve Hadis’in dışında kalan meselelerde hüküm verirken kendine göre hareket eder ve hükmünü verir. Bu metotlardan kıyası, istihsanı, kamu yararını (maslahat-ı âmme), örf ve âdeti zikredebiliriz. Bunların dışında başka metotlar zikrettikleri gibi günümüzün şartlarını inceleyerek, gerekirse başka yöntemler de ilave edilir.

Böylece, takip edilmesi gereken birinci yol ve yöntem, akla gereken yerin ve salahiy-

7. Nisâ 4/43.

8. M. Taquid-Din-al-Halil, Bağdatta benim özel hadis hocamdı. Fakültede de bir sene bize hadis okuttu. Kendisi Faslı idi. Yaptıkları Kuran Tercümesi *The Holy Quran*’ı olarak basılması için Medinei Münevvere İslam Üniversitesi Rektörlüğüne tertip edilen bir heyet tarafından incelenmiş olup Hilal Yayınlarından 1975 de Ankara’da ikinci defa basılmış olan nüshası elimdedir. Onlar da İmam Azam’ın anlayışına göre tercüme etmişlerdir. Sözlük anlamı “kadınlara dokunmaya uğramışsanız; kadınlarla dokunmuşsanız” ki demek istediği “çiftleşmişseniz” olur.

yetin verilmesidir. İlm-i Kelam'da Kur'an-ı Kerim akla tam salahiyet vermiştir. Putpe-rest ve ehl-i kitaplılarla bütün mücadelesini hep aklî esaslara dayandırmıştır. Günümüzdeki müslümanların tutumu hangi mezhepten olursa olsun, en akılcı oldukları kabul edilen Hanefiler bile üçüncü asırdan sonra lafızcılar grubundan olmuşlardır. Çünkü mezhepçilik ile lafızcılık arasında fark kalmamıştır. Her ikisi de akılı sadece anlama aleti kabul eder ve ona içtihat etme ve serbest anlama hakkı tanımaz. Önce bu hakkı tanıdıklarını söylerken, ama tatbikata gelince birtakım şartlar ileri sürerler, tanıdıklarını iddia ettikleri hakkı geri alırlar ve bunun için İslam'da davalar, problemler, mezhepçilik, taklit sayesinde çözülmeyen sürüp gider.

Kur'an'da akıl kelimesi hep fiil halinde kullanılmış olup isim olarak zikredilmemiştir. Aklın sıfatını ve fonksiyonunu ifade eden başka kökten kelimeler de kullanılmıştır. Akıl, isim olarak kullanıldığında, insanda bulunan anlama ve muhakeme etme ve ilim yapma gücü olarak tanımlanmaktadır.

Arapça'da "akıl" kelimesinin kök manası kötü söz ve davranıştan kendini geri tutmaktır. Bunun için akıl cehaletin, bilmezliğin karşıtı ve insanın önce bilmediği şeyi bilmesi ve tanınması anlamına gelmiştir.⁹ Aklın fiil olarak kök manası; tutmak, dizginlemek, deveye yular vurup onu tutmak ve idare etmek, yönetmek demektir.¹⁰ "İkal"ın ip, bağ manasına gelmesi, akıl kelimesinin, tutmak ve bağlamak manasında olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kök mananın maddi bir şeyde kullanılması etimolojik bakımdan olup, sonra manevi bir anlamda, aşırı söz ve fiilden insanı tutan, dizginleyen onda mevcut olup, sonra manevi bir anlamda, aşırı söz ve fiilden insanı dengede tutmaktadır. İnsanı, işlerinde, sözlerinde dengeli ve muvazeneli tutan bu kuvvet aynı zamanda işlerin ve sözlerin arasında iyi ve kötü olanlarını birbirinden ayırt eden, onlar hakkında iyi ve kötü hükmünü bildirip kötülerinden sakındıran ve onları işlemekten insanı geri tutan görevi yüklenmesi tabiatının gereği olmuştur.

Akıl kelimesinin felsefi ve psikolojik manalarındaki tartışmaya girmeyeceğiz. Ancak bize gerekli olan iki manasını belirtmeye çalışacağız. Bu manalar Aristo'dan beri felsefecilerin de kabul ettikleri manalardır. Birinci manası, akıl insanda mevcut olan bir kuvvettir. Bu, insanda doğuştan bulunur. Bu kuvvenin insanın ruhunda (nefsinde) bulunduğu, varlıkların sıfatlarını; iyi ve kötü, güzel ve çirkin, eksik ve tam olarak kavradığı gibi şeylerin hakikat ve mahiyetlerini de anlayan ve birbirinden ayıran bir cevherdir. Bu her insanda bulunur ve insanı insan yapan ve hayvandan ayıran bu akıldır. İnsanın sorumlu ve yükümlü tutulması bu aklın kendisinde bulunmasına dayanır. Bu akıl kendisinde olmayan insan sorumlu ve yükümlü olmaz. Kur'an-ı Kerim'de, insandan sorumluluğu ve yükümlülüğü kaldıran ayetler, kuvve halindeki aklın bulunmadığını anlatmış olur. Bu kuvve halinde olan akılda akıl ilkeleri ve genel, külli, tümel kavramlar bulunmaktadır.

Aklın ikinci manası, işleyen, fiil halinde olan aklın, elde ettiği bilgiler ve yaptığı deneyler ve kazandığı izlenimlerden ilkeler ve hükümler koyması ve bunları yapmasını me-
leke ve meharek haline getirmesidir. Buna çalışkan, işleyen akıl demekle, kuvve halindeki

9. İbn Faris, *Mu'cem Makayısı'l-Luga*, 4/69.

10. Ragıp İsfahani, *Mufradatu'l-Kur'an*, 346.

aklın, kendinde mevcut olan ilkelere ve hükümlere yeni bilgiler ve hükümler eklemesine, katmasına, kuvve halindeki aklın bilgilerini geliştirmesine ve davranışına, uygulamasına yönelek manası kastediliyor. Akılsızlıkla itham edilen ve yerilen insanlar, kuvve halindeki akla sahip olmadıklarından değil, akıllarını çalıştırmayıp kullanmadıklarından ve aklın ilkelere uymadıklarından dolayıdır. Sanki akılları yokmuş gibi.

Kur'an'da akıl kelimesinin fiil çekimi halinde kullanılmasından aklın fiil halinde olması, çalışması önerilmiştir. Kur'an-ı Kerim işe ve fiile önem vermekte olduğundan, aklın kuvve halinde olması üzerinde durmamış, onun çalışıp ve çalıştırılıp iş görmesini istemiştir. Akılsızlığı, aklın çalıştırılmaması manasında kullanarak, aklını çalıştıranları övmüş ve çalıştırmayanları yermiştir. Kur'an'ın davası şudur: Saf akıl çalıştığı zaman mutlaka doğruyu bulur, yanlış ve doğruyu anlar ve doğruyu tercih eder.

Bunu kabul etmeyen bir takım din namına konuşup yazanlar vardır. Onlar akı, Kur'an'ın kullandığı mananın tersine, kuvve halindeki akılı över ve göklere çıkarırlar, ama aklın çalışmasına ve çalıştırılmasına gelince, hemen önlemeye ve onda eksiklik bulmaya çalışarak, Kur'an'ı hedefinden, etkisinden ve yönlendirmesinden bilmeyerek menederler. Halbuki bilmezler ki, bütün yanlışları akıl ortaya koyar ve akıl kendi yanlışını da bulup düzeltir. Yukarda aklın görevlerini açıkladık.

Kur'an-ı Kerim'de kullanılan "akıl" kelimesinin fiil çekimindeki manalarını Türkçe şöyle ifade edebiliriz. Akletmek, akıl ermek, akıl başında olmak, akıl erdirmek, akıl kesmek, anlamak, düşünmek, akıllı olmak, akılla kavramak, akıl kullanmak, akıl çalıştırmak.

Görülüyor ki, akletmek; anlamak, kavramak ve düşünmek manalarına geliyor. Bir şeyin ne olduğunu anlamak, kavramak. Anlamak, iki türlü olur. Biri, bir şeyi ve sözü, kelimeyi anlamak. Burada tek bir şeyin ne olduğunu zihne alma ve onu kavrama kastedilir. İkincisi bilinen bir şeyden başka bir şeyi anlama olarak kullanılır. Bunda birden çok şeyi, sözden ve onların bir araya gelmesinden başka bir şeyi anlamak. Mesela taşları, çimento, tuğla, kireç, tahta ve cam gibi şeylerin bir düzen içinde bir araya getirildiğini gören kimse, onları bir araya getiren birinin bulunduğunu anlaması ve onları bir araya getirenin ne kadar mahir veya beceriksiz bir kimse olduğunu kavraması, işte akletmesidir, görünmeyen bir şeyi akılla öğrenmesidir ki, akıl bu bilgiye düşünerek, tefekkür ederek ulaşır.

Söylenilen sözün içerdiği fikri, anlatmak istediği gayeyi anlamak ve ona akıl erdirmek de bir düzeni ve sistemi içerir, ne demek istediğini anlamak ve kavramak aklın çalışmasına, aklın kendini harekete geçirmesine, kendini çalıştırmasına ve düşünmesine bağlıdır. Bundan dolayı, mürekkep ve birleşik bir çok nesneyi bir anda anlamak, düşünmeyi ve akletmeyi gerektirir. Düşünmeyen, ne demek istediğini anlamaz.

Demistik ki, aklın iki görevi bulunmaktadır. Anlamak ve düşünmek Kur'an-ı Kerim'de anlamak için başka kelimeler de kullanılmıştır. Ancak bunlardan "fık" kelimesini zikredeceğiz ve "fık" bir şeyi hem söz, hem gaye itibariyle ve ne demek istediğini anlamaya denir. Bu kelime Kur'an'da yirmi yerde kullanılmıştır. "Fık" kelimesinin manası:

"Nerde ise laf anlamayacak bir millet buldu."¹¹

“Bu millete ne oluyor ki, hemen hemen hiçbir söz anlamıyorlar.”¹²

“Fakat, iki yüzlüler anlamazlar.”¹³

Aklın ikinci işlevi düşündürmektir. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan düşünmek anlamında kullanılan tefekkür kelimesi de aklın bu ikinci görevini daha açık surette pekiştirmektedir. Tefekkür, düşünmek, fikir yürütmek, akıl etmek; bilinenleri inceleyip uygun bir şekilde düzenleyerek bir neticeye varmak, istidlal etmek, bir araya getirilen bilinenlerden ve ileri sürülen, söylenen, anlatılan bir sistemi anlamak ve düşünerek sistemin anlatmak istediği maksat, gaye ve sebebini bulmaktır. Tefekkür ve fikir kelimesi Kur'an'da on dokuz defa kullanılmakla düşünmeye verilen önemi ortaya koymuştur. Tefekkürün nasıl kullanıldığına dair misal:

“Düşünesiniz diye Allah size ayetlerini (kanunlarını) böylece anlatıyor.”¹⁴

“Kendi kendilerine, Allah'ın gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri gerçekten yarattığını düşünmezler, tefekkür etmezler mi?”¹⁵

“İnsanlara, açıklayasın diye sana Kur'an'ı indirdik, belki düşünürler.”¹⁶

“Bu misalleri, düşününler diye insanlara veriyoruz.”¹⁷

Kur'an-ı Kerim'de bir de “nazar” kelimesi vardır. Bu kelime hep gözle bakmak, hem kalble bakmak, yani düşünmek, akıl gözü ile bakmak manalarına gelmektedir. Genellikle halk, nazar kelimesini gözle bakmak, ve göz manasına kullandığı halde, alimler bu kelimeyi düşünmek, kalp gözüyle bakmak manasında kullanırlar.¹⁸ Türkçede de hem göz, hem düşünme manasında kullanılmaktadır. Düşünme manasında Kur'an'dan misaller:

“Göklerin ve yerin hükümranlığını ve Allah'ın yarattığı her şeyi düşünmüyorlar mı?”¹⁹

“Başlarının üstündeki göğü nasıl bina edip süslediğimize bakıp düşünmüyorlar mı?”²⁰

“Allah'ın rahmetinin izlerine bakıp ölü yeri nasıl dirilttiğini düşün.”²¹

Kur'an-ı Kerim'in akıl kelimesini isim olarak kullanmadığını ve onu fiil halinde kullanılarak çalışmasını, iş görmesini amaçladığını anlatmıştık. Aklın en önemli görevinin düşünmek olduğunu ve düşünmenin anlamının bir neticesi olarak görüldüğünü ve bu iki anlamda kullanılan akli destekleyen ve pekiştiren fıkıh, tefekkür ve nazar kelimelerini kısaca açıkladıktan sonra, akıl manasında Kur'an'da kullanılan isim ve kelimeleri kısaca izah etmek gerekir. Bu anlatacağımız kelimeler akıl manasında kullanılmış ise de, aslında bunlar aklın birer sıfatı veya aklın işlevinin ifade eden isimlerdir. Bunları sıralayalım:

12. Nisâ 78.

13. Münafıkun 7.

14. Bakara 2/219, 266.

15. Rûm 30/8.

16. Nahl 16/44.

17. Haşr 59/21.

18. Ragıb Isfahani, *Müfredat* 517.

19. A'râf 7/185.

20. Kaf 50/6.

21. Kaf 30/50.

“a- Lübb, çoğulu elbab gelir. Akıl ve akıllar demektir. Lübbün kök manası, öz, halis, yabancı bir şeyle karışmamış nesne anlamındadır. İtham, kusur, leke ve ayıplardan uzak, halis, özbeöz akla lübb denir. Aklın halisine²² ve felsefi terimle mücerret, soyut akla lübb denmektedir. Akla gitmeli, aklın erdiği hüküm, aklın hükmü budur diyenlere nakilciler, akla karşı olanlar hangi akıl ve kimin akli diye itiraz edenlere Kur’an’ın anlattığı lübb olan akıl, aklın lübbü en güzel cevap teşkil eder. Herkes bu akla güvenmelidir. Çünkü Kur’an buna güvenerek anlatmak istediğini anlatıyor. Bu tür akla sahip olanlar Kur’an’da üst derecede bir övgüye mazhar olmuşlardır. Bunları, hiçbir şeyin tesirinde kalmadan, önceki fikir ve inançların etkisi altında bulunmadan sırf akıl ilkelerine göre, sırf aklını ve aklı selimini kullanan ve diğer bir deyimle, yeni bir sonuca varmak için herşeyden şüphe edip, hiçbir şey bilmiyormuş gibi yeniden incelemeye ve araştırmaya koyulmak, ancak böyle mücerret, soyut, önyargısız arı bir akıl ve lübb ile mümkün olur. Kur’an’ın bunları övgüsüne misaller:

“Hikmet (anlama ve düşünme) verilen kimseye çok iyi şey verilmiştir. Bunu ancak öz akıl sahibi olanlar anlar.”²³

“Tanrının tek olduğunu bilsinler ve özbeöz akıl sahipleri öğüt alsınlar.”²⁴

“Sözleri dinleyip en güzeline uyanlar, Allah’ın doğru yola koyduğu özbeöz akıllardır.”²⁵

b- “Hicr” kelimesi de akıl manasında kullanılan bir isimdir. Bunun kök manası, menetmek, engel olmak, aynı kökte sağlam taş anlamı da bulunmaktadır. Aklın sıfatı olması, sağlam taşla bir yerin çevrilerek, başkasının o yere gitmesine mani olmasından dolayısıdır.²⁶ Akla “Hicr” denmesi, aklın insanı olur olmaz kötü ve yanlış şeyleri yapmaktan koruması ve onu engellemesi manasına dayanır. Kur’an’da;

“Bunların her biri, akıl sahibi (anlayanlar) için yemin etmeye değmez mi?”²⁷

c- Nüha kelimesi de akıl manasında Kur’an-ı Kerim’de kullanılan bir isimdir, ama sıfat manasında, kötü şeylerden insanı menetmesi ve onları insana yasaklaması kastedilmiştir. Nüha’nın kökü nehyetmek, yasaklamak ve başkasına bir şeyi yapmaması hususunda emir vermektir. Nüha’nın tekili nühyedir.²⁸ Akla nüha denmesi, aklın insana emir vermesi ve insanı yapmayacağı ve yapmaması gereken şeyleri ona yasaklamasıdır. Dediğimiz gibi akıl da Allah’ın insanoğluna verdiği sözsüz, lafızsız bir vahiydir. Kur’an gibi hüküm verir ve verdiği hüküm Kur’an’ınki gibi meşrudur, şeriat sayılır. “Kur’an-ı Kerim’de şöyle denmiştir:

“Bunlarda akıllarını kullananlar için ibretler vardır.”²⁹

22. Ragıb Isfahani, *Müfredat* 461, *Mu’cem Makayıs’l-Luga* 5/200.

23. Bakara 2/269.

24. İbrâhim 14/52.

25. Zümer 39/18

26. Ragıb Isfahani, *Müfredat* 107, İbn Faris, *Mekayıs* 2/138.

27. Fecr 99/5.

28. Ragıb Isfahani, *Müfredat* 528, İbn Faris, *Mekayıs* 5/259.

29. Tâhâ 20/54, 128.

Akıl ile ilgili ayetlere başvurarak Kur'an-ı Kerim'in aklın çalışmasına ve çalıştırılmasına ne kadar önem verdiğini tespit etmiş olduk. Kur'an akla önem verip ona dayanmakla insana ne kadar önem ve şahsiyet verdiğini ortaya koymuş oluyor. İnsanı insan yapan akıldır. Kur'an akli şaşmaz ve ölçülerinde yanılmaz kabul etmeseydi, insanları düşünmeye ve akletmeye sevkeder miydi? Kur'an aklın anlayışına ve düşünmesine seslendiği için, Kur'an Kur'an'lığını aklın desteklemesinden almaktadır.

Yüce Allah insana iki ilim kaynağı vermiştir. Biri akıl, diğeri vahiydir. Akıl her insanda, her zaman ve her yerde onunla beraberdir ve doğuştan kendisine verilmiştir. Ancak, insan, çevrenin, toplumun ve öğretim gibi şeylerin tesirinde aklını kullanamama ve çalıştıramama durumları ile karşı karşıya kalabilmekte olduğu da sosyal ve tarihi bir vakıdır. Bu durumdan kurtulma her insana nasip olmamakta ve ancak pek ender düşünürler, buna muvaffak olmaktadır. Yüce Allah ara sıra toplumların içinden bazı insanlara vahiy göndererek, insanı akla uymağa davet etmiş ve onu destekleyen bazı esas bilgiler ve ilkeler vermiştir. Bu suretle insanları -en yüksek düşünüründen, en alt düşünürüne kadar- eşit bir insanlık düzeyinde tutmayı amaçlamıştır. Kur'an ve akıl birbirinin tamamlayıcısı iki ana kaynaktır. Kur'an'da açıkça akla dayanan ve insan tecrübesine dayanan hükümler, ilkeler ve bilgiler bulunmakta olduğu gibi, bu bilgilerden çıkarılan en büyük görevi ortaya koyup açıkladığı sonuçlar ve varılması istenilen gayeler bulunmaktadır. İnsanoğlu bu sonuçları çıkarmakta yanılmaktadır ve bundan dolayı gayeye ulaşamamaktadır. Bu aklın yanılmasından değil, iradenin, hedefini yanılmaktadır. Mantık deyimi ile söylersek, öncüler ayındır, onlarda ittifak ve anlaşma vardır, ama onlardan sonuç çıkarmakta insanın niyeti ve iradesi rol oynamaktadır. İşte Kur'an, insanın bu niyet ve iradesini irşat etmeye ve ona yol göstermeye gelmiştir. Kur'an'ı, anlamak ve yorumlamak görevi ve yükü de gene akla verildiğinden yanılıp yanılmama sorumluluğu akla aittir. Akıl Kur'an'ın ona verdiği bazı çözümleri ve sonuçları örnek alarak ve dış etkilerden sınırlarak çalışmasına devam edecektir. Buna rağmen, insanoğlu aklına ve vahye teslim olmayıp insanda mevcut olan diğer güçlerin isteğine niyet ve iradesine kendini kaptırırsa, bütün sorumluluğu ve neticesini diğer güçlerin kendileri yüklenmiş olur.

Bir müslümanın yaptığı yanlıştan nasıl Kur'an sorumlu değilse, çünkü Kur'an'ın sözünü tutmamıştır; aynı şekilde yaptığı yanlıştın da akıl sorumlu değildir, zira akla uymamış ve ona teslim olmamıştır. Bu, aklın da, Kur'an'ın da kabahati değildir. Aklı yanılıp Kur'an'la ona doğrultmaya ve düzeltmeye kalkmak yanlıştır. Metodu ters kullanmaktır. Çünkü Kur'an'ı da anlayan akıldır. Kur'an'ın asıl görevi iradeyi eğitmektir. Bu da akıl yardımıyla gerçekleşir.

Netice olarak, insan vahyi iyi niyetine göre doğru anlarsa doğru yolda olur, bu dünyada ve öteki dünyada saadete erer. Eğer vahyi, iyi niyetine rağmen yanlış anlarsa, hemen yanlışını düzeltmeye gitmeli ve yanlışını sürdürmemelidir. Böyle yaparsa yanlış affedilir. Bunun için sık sık kendisini, yaptığını ve verdiği hükümleri, kontrol etmesi gerekmektedir. Vahye dayanarak verdiği hüküm dinî olduğu gibi akla dayanaak verdiği hüküm de dinîdir. Ancak ikisi arasında çelişkiye düşmemesi, dikkat etmesi gereken en temel kuraldır.

Akıl bir şeye zorunlu olma hükmünü verir ve bunun karşısında ise bir şeye de olamaz hükmünü verir. Bir de bu ikisi arasında kalan üçüncü bir şey vardır, ona da olabilir hükmünü verir. Bir şeyin olabilir olması için zorunlu veya olamazın dışında bulunması şarttır. İşte bazı kimseler bunları birbirine karıştırır, akla serbest ve hür çalışma imkânı vermez. Sapmalar, yanlışlar ve bağnazlıklar, eski ve çağdaş hurafeler hep aklın bu hükümlerine uymamaktan doğmaktadır. Bunda en büyük rolü oynayan insanın çok değişik ve çeşitli çıkarları ve dış etkenlerdir. İşte Kur'an'ın bu hususta en büyük görevi ve çağrısı insanı dış etkenlerden kurtarıp akılı kendi başına düşünmede serbest bırakmasıdır. Bu hususta Kur'an, aklın zorunlu dediği şeyleri pekiştirmekte, aklın olamaz dediği şeylere olamaz demekte ve aklın olabilir dediği şeyler hakkında akla öneriler sunmakta ve öğütler vermektedir. Allah'ın birliğini akıl zorunlu olarak bulmakta, Allah'ın oğlu ve karısı olmasını akıl olamaz görmekte ve Allah'a belli bir şekilde dua etmeyi ise akıl olabilir kabul etmektedir.

İşte Kur'an ile akıl arasındaki ilişki, aklın bu üç temel ilkesine dayanmaktadır. Bu üç temel ilke, aklın veya insanın uydurduğu bir şey olmayıp Allah insanı yaratırken ona akıl ve aklın bu üç temel ilkesini de beraberinde vermiştir. Bütün müslümanlar, akılı olmayanın dinle ve iman etmekle sorumlu olmadıklarını bilir ve kabul ederler. Aklın sorumluluğun temeli olduğunu itiraf ederler, ama bazıları sonradan akılı çalışmaktan menetmek için ellerinden geleni yapmaktan geri durmazlar. İslam dünyasının tarih boyunca eskiden ve şimdi sorunu, bu üç ilkeyi birbirine karıştırmaktan başka bir şey değildir. Başka bir ifadeyle zorunlu olanı olamaz, olamaz olanı zorunlu ve olabilir olanı da zorunluya veya olamaza çevirmeleridir. Bunun için İslam insanın niyetine ve kasdına önem vermiştir. İnsanın aklının çalışma serbestliği iyi niyete dayanır. İyi niyet ile soyutlaşmak suretiyle yanlış ve zararlı dış etkilerin tesirinden kurtulabilir. Bu ise yüce bir ülkü ve amaç ister. Bunu yapabilene hür düşündür denir.

Aklın düşünmesine düşman olanlar, hurafeleri, keramet ve mucize dedikleri şeyleri inkâr edenleri akılcılıkla itham edip dinden çıkmış sayarlar. Bunların içinde akı-ı selimini kullanmayan her türlü insanı görmek mümkündür. Modern deneysel ilimde akademik ünvan sahipleri ile dine inanmayan -işine geliyorsa- bu tutumda olabiliyor. Bu gibilere verilecek hem ilmî, hem dinî cevap şudur. Bazı insanların mantıksız, olağanüstü olaylara inanmaları, insanın aşağılık (esfel-i safilîn) ruhunda bir kutsallık ve tutkunlukla kendini yüceltme duygusunun belirtisidir. Onlara inanmak ve inandırmakla değerlerini arttıracaklarını sanırlar. Bu gibi anormal şeyleri ve olayları reddedenlerin üç dayanağı bulunduğu hatırlamaları gerekir. Biri akıl, diğeri Kur'an ve üçüncüsü sağlam ilim verileridir.

Akıl kabul etmiyorsa, Kur'an'a aykırıdır. Kur'an'ı yorumlayan akıldır. Sağlam ilim verileri de ölçü alındığı zaman, nice aldatmaca, akıl, mantık ve Kur'an dışı uydurma olaylar, sahte menkıbeler ve hayat hikâyeleri, keramet övünmeleri ve fikri ahlaksızlıklar önlenebilir. Bunları din adına uyduranların bilmedikleri bir önemli esas şudur. Kur'an'ın ilk ve son gayesi ve felsefesi, bunları kaldırmak ve insanların zihinlerinden ve hayatlarından silmektir. Allah adına insanları sömürmek, şahsi çıkar ve rütbe elde etmek, Kur'an'ın tevhid inancına temelden aykırıdır. Akla güvenmeyen Kur'an'a da güvenmez. Kur'an'ın Kur'an'lığını, akıl ispat etmektedir. Tasavvufçuların akıl yerine kalbin duygu-

sallığını ve dengesiz, ölçüsüz hayalleri koyarak akli reddetmeleri, Kur'an açısından affedilmez bir hatalarıdır. Bu hata da tövbesiz affolmaz.